

אורלנדו פייג'ס

הריקוד של נטשה

היסטוריה תרבותית של רוסיה

תרגום מאנגלית

אמנון סלע

מוסד ביאליק • ירושלים

Orlando Figes
Natasha's Dance
Copyright © Orlando Figes

עריכת התרגום: נורית קרשון
עריכת הרוסית: רחל טורפוסמן
עריכת המפתח: אריאלה שקדי
הבאה לדפוס: חגית גאון

הספר יצא לאור בסיוע

מסת"ב 978-965-536-286-2 ISBN

©

כל הזכויות למהדורה העברית שמורות למוסד ביאליק • ירושלים, תשפ"ב
סדר ועימוד: אירית נחום
הדפסה וכריכה: פרינטיב, ירושלים

Copyright of the Hebrew edition by the Bialik Institute, Jerusalem 2022

www.bialik-publishing.co.il

Printed in Israel

התוכן

7	מאורעות היסטוריים וציוני דרך בתרבות
18	מפות
25	הקדמה
35	פרק ראשון: רוסיה האירופית
103	פרק שני: ילדי 1812
179	פרק שלישי: מוסקבה! מוסקבה!
249	פרק רביעי: נישואי האיכרים
317	פרק חמישי: בעקבות הנשמה הרוסית
381	פרק שישי: צאצאיו של ג'נגיס חאן
455	פרק שביעי: רוסיה מבעד לעדשה הסובייטית
545	פרק שמיני: רוסיה בחוץ לארץ
609	הערות
656	רשימת הספרים
693	ארכיונים
694	יצירות בתרגום לעברית
699	אגרון מונחים
702	מפתח

הקדמה

בתמונה מפורסמת, חביבה למדי, בספרו של טולסטוי 'מלחמה ושלום', מוזמנים נטשה רוסטוב ואחיה ניקולאי על ידי 'הדוד' (כך מכנה אותו נטשה) אל ביתן העץ הפשוט שלו, בתום יום ציד ביער. שם גר 'הדוד' אציל הלב, האקסצנטרי, קצין צבא בדימוס, עם אניסיה סוכנת הבית שלו, אישה מוצקה ונאה, צמיתה באחוזתו, שהיא 'אשתו' הבלתי רשמית, כמסתבר מן המבטים הרכים שהזקן משלח בה. אניסיה מביאה מגש עמוס מטעמים רוסיים מיוחדים, תוצרת בית: פטריות כבושות, עוגיות שיפון אפויות בחובצה, שימורים בדבש, תִּמְד תוסס, ברנדי מתובלן ומיני וודקה. אחרי שאכלו נשמע לחן הבללייקה מחדרם של המשרתים הציידים. אין זה סוג המוזיקה שיאה לרוזנת לאהוב, בלדה כפרית פשוטה, אבל כשרואה 'הדוד' עד כמה אחייניתו מתרגשת, הוא מבקש את הגיטרה שלו, נושף על האבק שנצבר עליה, ובקריצה לאניסיה מתחיל לנגן שיר אהבה ידוע, 'ירדה עלמה במורד הרחוב', בקצב מדויק וגובר של ריקוד רוסי. אף על פי שנטשה לא שמעה מעולם את השיר הזה, הוא מסעיר רגשות נעלמים בלבה. 'הדוד' שר כמו האיכרים, מתוך אמונה שמשמעות השיר טמונה במילים, וכי המנגינה, שקיימת רק כדי להדגיש את המילים, 'באה מאליה'. בעיני נטשה דרך ישירה זו של שירה מקנה למנגינה קסם פשוט כשל שירת ציפורים. 'הדוד' מזמין אותה להצטרף לריקוד העממי.

'נו, אחיינית!' קרא הדוד, הניף לנטשה יד, ששילחה אקורד-של-צלילים לחלל. נטשה השמיטה את מטפחתה, שהיתה על שכמה, רצה אל מלפני הדוד, ובסומכה מותניה בידיה, הנידה כתפיה ועמדה.

היכן ומתי קלטה לתוכה רוזנת קטנה זו, אשר חונכה על ברכי צרפתייה מהגרת, כיצד קלטה מן האוויר הרוסי אשר שאפה, את הרוח הזאת? מניין לקחה את הגינונים הללו, אשר, לכאורה, צריך היה ה-*pas de châte* הצרפתי לדחקם זה כבר? אך הרוח היתה רוח רוסית, וכן הגינונים, אותם הגינונים העממיים, שאין לחקותם, אין ללמדם, רוסיים בתכלית שלמותם, אותם עצמם שהדוד ביקש

למצוא בה. אך־זה עמדה, אך־זה נתחייכה בהדרת־חג, גאיונית, ערמומית־עליזה, והנה הפחד שנפל תחילה על ניקולאי ועל כל צופיה – פן תיכשל – חלוף־חלף כלא היה, והם היו כבר מתענגים על מראָהּ. היא עשתה את שלה כנדרש ממנה בדויקנות, בדויקנות מושלמת שכזאת, שאניסיה פיודורובנה, אשר הגישה לה תיכף־ומיד את המטפחת, שהיא צריכה לה בריקודיה, לא יכלה אלא להוריד דמעה מבעד לצחוק, בהביטה ברוזנת הזאת, הדקה, החיננית, הזרה לה כל כך, אשר משחרר־לדותה משי וקטיפה לבושה, ושהשכילה עתה להביע כל מה שבלב אניסיה ובלב אביה של אניסיה, ובדודתה ובאמה ובכל איש מאנשי רוסיה.¹

מה הדבר שאֶפְשֵׁר לנטשה לתפוס באופן אינסטינקטיבי שכזה את קצב הריקוד? איך יכלה לפסוע בקלות כזאת אל תוך תרבות הכפר שהיתה כה מרוחקת ממנה בשל מעמדה החברתי וחינוכה? האם עלינו להניח, כמו שטולסטוי מבקש מאתנו במאורע רומנטי זה, שאומה, כמו זו הרוסית, אחוזה בנימים בלתי נראים של רגישות עממית? שאלה זו מוליכה אותנו אל לב־לבו של הספר הזה. הספר מכונה היסטוריה תרבותית. אבל יסודות התרבות שימצא כאן הקורא אינם רק יצירות גדולות כמו 'מלחמה ושלום', אלא גם פריטים של מלאכת יד ואומנות, מהרקמה העממית על גבי צעיפה של נטשה ועד לתבניות המוזיקליות השגורות של שיר האיכר. את כל אלה כינסתי כאן לאו דווקא בתור דוגמאות לסוגי אמנות, אלא כמעין אספקלריה לתודעה הלאומית, שמתערבבים בה פוליטיקה ואידאולוגיה, נְהָגִים חברתיים ואמונות, פולקלור ודת, מְנָהגִים ותבניות שגורות, וכל שאר זוטות של הנשמה שיוצרות תרבות ואורח חיים. אינני מנסה לטעון שהאמנות יכולה לשמש חלון לחיים. את סצנת הריקוד של נטשה אי אפשר לראות כתיעוד של חוויה, פשוטו כמשמעו, אף על פי שספרי זיכרונות של אותה תקופה מעידים שאכן היו נשים מן האצולה שלמדו ריקודים כפריים בצורה דומה.² אבל אפשר בהחלט לראות באמנות תיעוד של אמונה – ובמקרה הזה אנו רואים את שאיפתו של הסופר לחיבור אמיץ עם הכפריים הרוסים, כמיהה שהיתה משותפת לטולסטוי ול'אנשי 1812', אותם אצילים ליברלים ופטריוטים שכבשו את בימת המאורעות הציבוריים ב'מלחמה ושלום'.

רוסיה מזמינה את ההיסטוריון של התרבות לנבור מתחת לפני השטח של החזות אמנותית החיצונית. בהעדר פרלמנט או עיתונות חופשית, האמנות

ברוסיה שימשה במרוצת מאתיים השנים האחרונות זירה לדיון הפוליטי, הפילוסופי והדתי. כמו שכתב טולסטוי במאמר 'מילים אחדות על "מלחמה ושלום"' (1868), יצירות הפרוזה במסורת הרוסית לא היו רומנים במובן האירופי.³ הן היו היכלי-ענק פואטיים להתבוננות סימבולית, במידה מסוימת כמו איקונות, או כמו מעבדות לבחינת רעיונות; וכמו מדע או דת, השראתן נבעה מחיפוש האמת. רוסיה היתה הנושא השליט בכל היצירות הללו – אופייה של הארץ, ההיסטוריה שלה, מנהגיה, המוסכמות הנהוגות בה, מהותה הרוחנית וייעודה. בדרך שהיתה יוצאת דופן, אם לא יחידה במינה לרוסיה, האנרגייה האמנותית של הארץ הופנתה כמעט כולה לניסיון להבין את מהותה הלאומית. בשום מקום אחר לא נשא האמן בעול כבד יותר של משימת המנהיגות המוסרית והחזון הלאומי, ובשום מקום אחר לא יראָה המדינה מפניו ורדפה אותו כל כך. האמנים הרוסים, שהיו מנוכרים לרוסיה הרשמית בשל דעותיהם הפוליטיות ולרוסיה הכפרית בשל השכלתם, קיבלו עליהם יצירת קהילה לאומית של ערכים ורעיונות באמצעות ספרות ואמנות. מה פשר הדבר להיות רוסי? מהו מקומה של רוסיה בעולם ומה ייעודה? והיכן נמצאת רוסיה האמתית? באירופה או באסיה? בסנקט פטרבורג או במוסקבה? באימפריה הצארית או באותו כפר בעל רחוב אחד שקוע בבוץ שבו גר 'דודה' של נטשה? אלה היו 'השאלות הארוורות' שהעסיקו את רוחו של כל סופר, מבקר ספרות והיסטוריון, צייר ומלחין, תאולוג ופילוסוף בן דור הזהב של התרבות הרוסית, מפושקין ועד פסטרנק. אלה השאלות החבויות מתחת לחיצוניותן של יצירות האמנות המזכורות בספר זה. היצירות שנדון בהן כאן מייצגות היסטוריה של רעיונות והלכי רוח – תפיסות של אומה שבאמצעותן ביקשה רוסיה להבין את עצמה. אם נתבונן היטב, נוכל למצוא בהן צוהר שנשקפים ממנו חיי האומה פנימה.

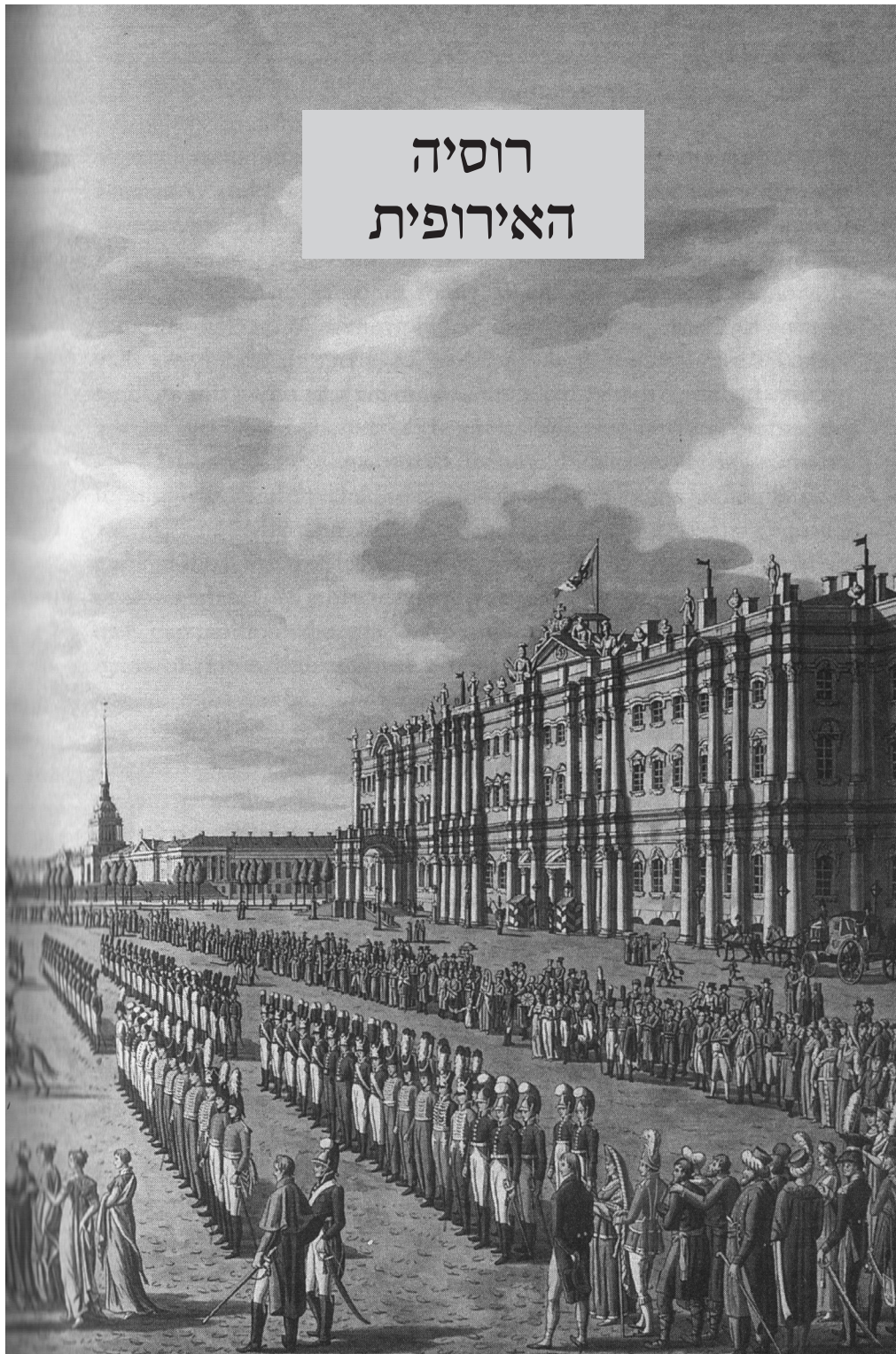
הריקוד של נטשה הוא צוהר אחד שכזה. עומדת בלבו התנגשות בין שני עולמות שונים בתכלית: התרבות האירופית של המעמדות העליונים והתרבות הרוסית של האיכרים. המלחמה ב־1812 היתה הרגע הראשון שבו שני המעמדות הללו נעו יחד כגוף לאומי אחד. בהשראת רוחם הפטריוטית של הצמיתים התחילה האריסטוקרטיה בדורה של נטשה להשתחרר מאורחות החברה הזרים שסיגלה לעצמה ולבקש לה זהות לאומית שנסמכת על יסודות 'רוסיים'. הם עברו מצרפתית לשפתם העממית; הם שיוו אופי רוסי למנהגיהם וללבושם, להרגלי האכילה ולהעדפות עיצוב הפנים של בתיים; הם יצאו אל הכפרים

ללמוד את הפולקלור, את הריקוד והמוזיקה הכפריים, מתוך מטרה לעצב סגנון לאומי לכל ענפי האמנות, להושיט יד לעבר האדם הפשוט ולחנכו; וכמו 'דודה' של נטשה (ולמעשה גם אחיה בסוף 'מלחמה ושלו'), כמה מהם נטשו את תרבות החצר של סנקט פטרבורג וניסו לקיים אורח חיים פשוט יותר (רוסי יותר) עם הכפריים, באחוזותיהם.

לקשר הגומלין הסבוך בין שני העולמות הללו היתה השפעה מכרעת על התודעה הלאומית ועל אמנות המאה ה-19 כולה. קשר הגומלין הזה הוא פן מרכזי בספר זה. אבל הסיפור שיסופר כאן אינו מבשר את היווצרותה של תרבות 'לאומית' אחת. רוסיה היתה סבוכה מדי, שסועה מדי מבחינה חברתית, מפולגת מדי מבחינה פוליטית, מעורפלת מדי מבחינה גאוגרפית ואולי אף גדולה מכדי שתרכות אחת בתוכה תקבל את חותם המורשת הלאומית. אדרבה, כל כוונתי למצוא את היופי בעצם השונות של צורות התרבות הרוסית. הקטע שצוטט כאן מספרו של טולסטוי הוא טקסט מאיר עיניים דווקא משום שהוא מפגיש כל כך הרבה אנשים שונים בריקוד אחד: נטשה ואחיה, שהעולם הכפרי על כל זרותו וכל הקסם שבו נגלה לפנייהם פתאום; 'דודם', שחי בעולם הזה אבל אינו חלק ממנו; אניסיה, שהיא כפרייה ובכל זאת חיה עם 'הדוד' בשולי עולמה של נטשה; והציירים המשרתים ושאר צמיתי הבית, הצופים, ללא ספק בסקרנות משועשעת (ואולי גם ברגשות אחרים), ברוזנת היפה המבצעת את הריקוד שלהם. אני מתכוון לחקור את התרבות הרוסית ממש כמו שטולסטוי מציג את הריקוד של נטשה: בתור סדרה של מפגשים או פעולות חברתיות יצירתיות שבוצעו והובנו בהרבה דרכים שונות.

הסתכלות על תרבות בדרך משתברת כזאת קוראת תיגר על התפיסה שמייחסת לתרבות ליבה אחת עיקרית, טהורה ואורגנית. לא היה ריקוד רוסי כפרי 'אותנטי' מהסוג שטולסטוי דמיין, ורוב 'שירי העם' הרוסיים, כמו הנעימה שננטשה רקדה למקצבה, מקורם היה למעשה בערים.⁴ יסודות תרבות אחרים של הכפר בתיאוריו של טולסטוי, ייתכן שהגיעו לרוסיה מן הערבות האסיאתיות: הביאו אותם הפרשים המונגולים, ששלטו ברוסיה מהמאה ה-13 עד ה-15 ואחר כך התיישבו רובם ברוסיה והיו סוחרים, מחברי שירי רועים וחקלאים. צעיפה של נטשה היה קרוב לוודאי פרסי. אף על פי שצעיפי איכרים רוסיים נעשו אופנתיים אחרי שנת 1812, המוטיבים שקישטו אותם התגלגלו כנראה מהצעיפים המזרחיים. הבל לייקה היא גלגול של הדומברה, גיטרה דומה

רוסיה האירופית

בבוקר אביב ערפילי בשנת 1703 רכבו תריסר פרשים רוסיים לאורך אדמת הביצה העגומה, העקרה, במקום שבו הנהר נייבה נשפך אל תוך הים הבלטי. הם חיפשו אתר לבנות בו מבצר נגד השוודים, שהיו אז במצב מלחמה נגד רוסיה והיו בעליהן של אותן ביצות שננטשו מזמן. ואולם בעיני הצאר, שרכב בראש סייריו, היה מראה הנהר הרחב שהתפתל וזרם אל הים כתקווה והבטחה לרוסיה שהיבשה סוגרת עליה. בהתקרבת אל הגדה ירד פיוטר מהסוס. בפגיונו חתך שתי רצועות כבול, סידר אותן בצורת צלב על אדמת הביצה ואמר: 'כאן תהיה עיר'.¹ אין הרבה מקומות מתאימים פחות מזה למטרופולין של המדינה הגדולה באירופה. על רשת האיים הקטנים במדמנת הדלתא של הנייבה גדלו עצים עד בלי די. באביב היה המקום שטוף ערפילים כבדים מן השלג הנמס, ורוחות עזות מדי גרמו לנהרות לעלות מדי פעם ולהציף את הארץ. מקום זה לא היה יפה ליישוב אדם, ואף מעט הדייגים שהעזו ובאו בקיץ לא נשארו הרבה זמן. זאבים ודובים, רק הם היו שם בני בית.² לפני אלף שנים היה השטח מכוסה בים. תעלה זרמה שם מן הים הבלטי לאגם לְדוֹגְהָ, ואיים היו במקום שבו נמצאות היום רמות פולקובו ופּרַגוֹלוֹבו. אפילו בימיה של יקטרינה הגדולה, בסוף המאה ה-18, צָאֲרְסְקוֹיָה סְלוֹ, המקום שבו בנתה את ארמונה על גבעות פולקובו, עדיין נודע בפי המקומיים בשם 'סאַרְסְקוֹיָה סְלוֹ'. מקור השם במילה הפינית saari – אי.

כשחייליו של פיוטר חפרו באדמה הם מצאו מים בעומק של מטר אחד בערך. רק באי הצפוני, שבו היתה האדמה מוגבהת מעט, נמצא מקום להניח יסודות מוצקים. במשך ארבעה חודשים של פעילות פראית שבמהלכה מתו לפחות מחצית מן העובדים, בנו 20 אלף מגויסים את מבצר פֶּטְרוֹפּוֹבְלוֹבְסְקִי (פיוטר ופאבל) כשהם חופרים באדמה בידיים חשופות, גוררים בולי עץ ואבנים או עומסים אותם על גבם ונושאים את העפר בתוך שולי בגדיהם.³ עצם היקפו של המבצע וקצב יישומו היו מעין פלא. בתוך שנים אחדות היה שפך הנהר לאתר בנייה סואן ומרגע שרצועת החוף אובטחה תחת פיקוח רוסי, לאחר הניצחונות על שוודיה בשנים 1709-1710, לבשה העיר צורה חדשה מדי יום. רבע מיליון צמיתים וחיילים ממחוזות רחוקים כמו הקווקז וסיביר עבדו מסיב לבשעון לכרא

יערות, לחפור תעלות, לסלול דרכים ולהקים ארמונות.⁴ נגרים ובנאים (שנאסר עליהם לעבוד במקום אחר) זרמו אל הבירה החדשה. מובילים, שוברי קרח, נהגי מזחלות, ספנים ופועלים באו לחפש עבודה. הם ישנו בבקתות עץ שנרחקו לכל מקום פנוי. בתחילה נעשה הכול בסגנון גולמי וזמין, בכלי עבודה פרימיטיביים: היו שם יותר גרזנים ממסורים, ומריצות פשוטות נבנו מגזעים על קליפתם, עם גלגלים זעירים מגזעי לְבָנָה. עד כדי כך היתה הדרישה לאבן עזה שכל כלי שיט או כלי תעבורה אחר שהגיע לעיר היה מחויב להביא מכסה של סלעים. ואולם עד מהרה צצו במקום תעשיות חדשות לייצור לבנים, זכוכית, נציץ וברזנט, המספנות הוסיפו מדי יום לתעבורה הערה בדרכי המים של העיר עוד ספינות מפרש ואסדות עמוסות אבן, ומיליוני גזעי עץ שטו במורד הנהר מדי שנה. כמו עיר קסומה בסיפור אגדה רוסי צמחה סנקט פטרבורג במהירות מופלאה והכול בה היה חדש וזוהר כל כך, שעד מהרה הפכה למקום שנקשר במיתוס. מילותיו של פיטר, 'כאן תהיה עיר', היו כהד ל'צו האלוהי' 'יהי אור'. האגדה מספרת שכאשר הגה את המילים האלה צלל נשר במעופו מעל לראשו של פיטר ונחת על ראש שני עצי לְבָנָה שחוברו להם יחדיו ויצרו קשת. מהללי שמו של פיטר במאה ה-18 העלו אותו לדרגת אל: הוא היה טיטן, נפטון ומרס גם יחד. הם השוו את 'פטרופוליס' לרומא העתיקה. את הקישור הזה פיטר עצמו יצר כשאימץ את התואר 'קיסר' ('אימפרטור') וטבע את דמותו על מטבעות הרובל החדשות כשזר לראשו ושריון לגופו, חיקוי ליוליוס קיסר. השורות המפורסמות הפותחות את הפואמה האפית של פושקין 'פרש הנחושת'⁵ (1833) (שכל ילד רוסי יודע אותן בעל-פה) גיבשו את המיתוס של בריאת פטרבורג בידי אדם בחסד עליון:

עַל חוֹף גְּלִים שׁוֹמֵם נֶצֶב
תְּפֹס בְּעַצֵּם סְרֵעָפִי,
וּמִבְטוֹ סוֹקֵר הֶרְחָק...⁵

א Медный всадник פסלו של פיטר הגדול הניצב בסנקט פטרבורג, שבהשראתו כתב פושקין את הפואמה, עשוי למעשה מברונזה ולא מנחושת, אך בעקבות שירו של פושקין דבק בו הכינוי 'פרש הנחושת'. אמכאן ואילך כל הערות השוליים המסומנות בא"ב הן של המתרגם והעורכת.